

ПИТАЛЬНА МОДАЛЬНІСТЬ ТА ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЯ У СТРУКТУРІ СКЛАДНОГО БЕЗСПОЛУЧНИКОВОГО РЕЧЕННЯ

Валентина Куць. Питальна модальність та її реалізація у структурі складного безсполучникового речення

У статті проаналізовано складне безсполучникове речення, яке своєю структурою (смысловими та інтонаційними параметрами) здатне відображати семантичний потенціал питальної модальності; визначено валентнісні можливості поєднання предикативних одиниць, різних за комунікативним спрямуванням, у межах однієї синтаксичної конструкції.

Ключові слова: модальність, питальність, складне безсполучникове речення, предикативна одиниця (частина), смислові відношення.

Валентина Куць. Вопросительная модальность и ее реализация в структуре составного бессоюзного предложения

В статье проанализировано составное бессоюзное предложение, которое своей структурой (смысловыми и интонационными параметрами) способно отобразить семантический потенциал вопросительной модальности; определено валентностные возможности объединения предикативных единиц, разных за коммуникативной направленностью, в пределах одной синтаксической конструкции.

Ключевые слова: модальность, вопросительность, составное бессоюзное предложение, предикативная единица (часть), смысловые отношения.

Valentyna Kuts'. Interrogative Modality and its Realization in the structure of a complex asyndetic sentence

In the article there being analyzed the complex asyndetic sentence, which can reflect semantic potential of the interrogative modality due to its structure (sense and intonation parameters); there being determined the valency possibilities of predicative units combination, which are different in their communicative bias, within one syntactic construction.

Key words: modality, interrogativity, complex asyndetic sentence, predicative unit (part), sense relations.

У сучасному українському мовознавстві складне безсполучникове речення, яке становить поліпропозитивну синтаксичну одиницю, репрезентуючи систему зв'язків і смислових відношень між декількома мовленнєвими ситуаціями, стало предметом багатьох лінгвістичних студій (К. Шульжук, І. Вихованець, І. Слинко, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська, Л. Кадомцева, С. Дорошенко, П. Дудик, В. Барчук та ін.). Втім, як слушно зазначав К. Шульжук, і дотепер не з'ясовано теоретичні питання щодо їх граматичної природи, синтаксичної форми та синтаксичного значення, не визначено статусу інтонації, по-різному трактуються різновиди цих одиниць. Проблематичним залишається й сам статус безсполучникових речень [14, с. 344]. Складному реченню властива сукупність формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних ознак, з-поміж яких найважливішими, на думку І. Вихованця, є поліпредикативність, що виявляється в наявності кількох предикативних одиниць – вихідних простих речень, відмінна від простого речення структурна схема, змістова й інтонаційна єдність [3, с. 280].

Будь-яке складне речення уможливує поєднання двох і більше пропозицій, воно виступає найбільш зручною формою для передавання великого обсягу інформації, характер якої у складному реченні перебуває у безпосередній залежності від структурних особливостей і лексико-граматичного наповнення всієї конструкції. Таке розуміння дає змогу в межах однієї синтаксичної конструкції простежити сполучення різних за комунікативним спрямуванням предикативних одиниць – розповідних і питальних, спонукальних і питальних тощо.

Мета нашого дослідження – розглянути складні безсполучникові речення як мовні одиниці, що здатні реалізувати питальну модальність, визначити семантико-синтаксичні відношення та валентнісні можливості поєднання предикативних одиниць, різних за комунікативною настановою, у межах однієї синтаксичної конструкції.

Питальна модальність як граматична категорія речення відображає складний багатоаспектний когнітивний процес, в основі якого недостатність, неповнота певної вихідної інформації та гносеологічна потреба автора запиту в її розширенні. Такий семантичний діапазон модального значення, різнопланове прагнення мовця з'ясувати чи уточнити конкретний фрагмент дійсності, реалізується питальними конструкціями – простими та складними. На думку О. Мельничука, питальна модальність означає долучення до формування речення і до його основного змісту такого відтінку волевиявлення суб'єкта мовлення, який вимагає від співрозмовника (іноді й від самого мовця) підтвердження чи заперечення відповідності основного змісту новим необхідним компонентом, відповідним до дійсності, яка в даному змісті відображається [9, с. 49].

Категорія питальності відображає якісну характеристику інформаційної лакуни у знаннях мовця –

його прагнення з'ясувати чи уточнити інформацію, підтвердити чи заперечити якийсь факт дійсності. Найбільш релевантною синтаксичною формою вираження такої настанови мовця виступає питальне речення. Нам імпонує розуміння питальної модальності в аспекті реалізації нею первинних та вторинних функцій. Власне тому за основу нашого дослідження вибрано визначення питальних речень, яке подають Н. Гуйванюк та С. Шабат-Савка: „**питальне речення** – це висловлення, що містить апелюване до адресата запитання, яке функціонально спрямоване на одержання потрібної інформації щодо предмета думки, на встановлення реальності чи ірреальності основного змісту речення, а також на повідомлення у формі запитання емоційно-експресивного ствердження чи заперечення, спонування співрозмовника до певної дії, вираження здивування, сумніву, оцінки тощо” [6]. Подаючи питальну інформацію у структурі складного речення, автор запити спрямовує адресата на певний вид мовленнєвої діяльності і передбачає одержати конкретне повідомлення-відповідь.

Складні речення з питальною модальністю перебувають у дослідницькому полі багатьох мовознавчих студій. В історії мовознавства та сучасній лінгвістиці цій проблемі присвятили свої праці такі мовознавці, як О. Есперсен, О. Пешковський, Г. Валімова, О. Мельничук, Л. Кадомцева, К. Шульжук, П. Дудик, І. Вихованець, Н. Гуйванюк, С. Шабат-Савка та ін. Проте залишаються недостатньо вивченими в цьому аспекті поєднання в структурі одного складного речення сурядним, підрядним чи безсполучниковим зв'язком питальних предикативних одиниць з іншими, за комунікативним спрямуванням (розповідними, спонукальними), частинами.

Істотним моментом для синтаксису складного речення виступає диференціація предикативних одиниць (ПО) за комунікативною настановою питальність / непитальність та валентнісні можливості їх поєднання. Приміром, складносурядні речення питального типу, становлячи контамінацію на основі сурядності двох або більше синтаксично незалежних одна від одної частин, хоча і створюють у змістово-виражальному плані їх взаємодію, все ж таки у модальному плані не характеризуються єдністю граматичних значень. Це пояснюється тим, що між предикативними одиницями складносурядного речення немає ієрархічної залежності. Кожна з них, як правило, зберігає самостійне модальне значення (розповідності, питальності, спонукальності тощо) [13, с. 103], як-от: *Нащо нам теє панство, і те багатство нащо?* (4, т. 1, с. 392). *Шлях є, та кудю він проводить?* (4, т. 2, с. 367). Щодо предикативних частин складнопідрядного речення, то вони не володіють ні смисловою, ні інтонаційною завершеністю, а перебувають у системних відношеннях, що передбачає залежність підрядної частини від головної [6, с.108], напр.: *Я не знаю, за що ти мене занастити хочеш?* (4, т. 1, с. 374). *Чи багато ж роботи поробиш, коли з голови не йде одна думка про ті очі ясні?* (4, т. 1, с. 281).

Складне безсполучникове речення характеризується, як відомо, смисловим взаємозв'язком складових частин, особливим інтонаційним малюнком, своєрідним стилістичним забарвленням. У безсполучникових питальних конструкціях предикативні частини становлять змістове та інтонаційне ціле. При цьому вони можуть бути як незалежними і семантично скоординованими (співвідносяться із сурядними частинами складносурядних речень), так і залежними, семантично неоднорідними (співвідносяться з головною і підрядною частинами складнопідрядних речень). Формально-семантичні співвідношення виступають релевантною ознакою складних синтаксичних структур, пор.: *Ти думаєш: ми тобі гроші винні?* (4, т. 1, с. 35) // *Ти думаєш, що ми тобі гроші винні; Коваль кує, – чуєте?* (4, т. 1, с. 422) // *Чуєте, що (як) коваль кує?* За влучним твердженням Н. Гуйванюк, семантична і функціональна опозиція мовних одиниць, регулярні потенційні можливості взаємного заміщення двох чи більшої кількості речень, кожне з яких є окремим граматичним типом, але які збігаються своїми семантичними компонентами, дають можливість мовцеві виразити найтонші відтінки у передачі інваріантних (референтних) значень та розширити номінативні потенції віртуальних знаків мови взагалі [5, с. 166].

Безсполучникове питальне речення, як і будь-яке складне речення, формують дві або більше предикативних частин (ПЧ), які пов'язані між собою семантично та інтонаційно. Питальну модальність у рамках безсполучникового поєднання реалізують: 1) конструкції, питальна настанова яких зреалізована у кожній ПЧ, як-от: *Як-то тепереньки небожата мої кохані, чи згадують мене?* (4, т. 1, с. 41); 2) конструкції, питальна настанова яких властива тільки одній ПЧ, інша ПЧ за комунікативним спрямуванням реалізує розповідну чи спонукальну семантику, пор.: *Сватають тебе перші люди в селі, парубки все молодії й хороші, – чому не йдеш?* (4, т. 1, с. 96). *Та що се ви, – говорю я, – та ви ж сядьте порадьтеся: як його, що тут робити, як запобігти?* (4, т. 1, с. 270).

Безсполучникові речення, предикативні частини яких виражають питальну модальність, складаються із функціонально тотожних частин. При цьому цілісний синтаксичний комплекс може бути оформлений по-різному:

- за допомогою того самого питального компонента, який повторюється у кожній ПО, як-от:

Чому ж ти не втік від його, чому його зараз-таки не кинув, брате? (4, т. 2, с. 342);

- за допомогою питальної частки, що повторюється в обох частинах безсполучникового питального речення: *Чи ти його поважаєш, чи він тебе слухає?* (4, т. 1, с. 392). Питальний компонент, який стоїть на початку речення і оформляє лише першу ПЧ, семантично належить і до другої. Напр.: *Чи ж вона мене не пам'ятає – забула?* (4, т. 1, с. 316). *Чому ж так барився, довгенько не приходить?* (4, т. 2, с. 370);

- за допомогою різносемантичних питальних слів: *Нащо ж ти дуриш мене, заводив; чому не прийшов до мене, не сказав мені?* (4, т. 1, с. 360);

- за допомогою питального слова, що оформляє першу ПО, та питальної частки, що розпочинає другу ПО безсполучникового речення, як-от: *Що се – чи Дніпро шумить?* (4, т. 2, с. 359);

- обидві ПЧ речення виражають питальне значення тільки за допомогою інтонації, а також суб'єктивно-модальних синтаксем, як-от: *Довго, мабуть, гнувся – не давав?* (4, т. 1, с. 349).

До безсполучникових речень з питальним оформленням обох предикативних частин здебільшого належать, як бачимо, конструкції зі смисловими відношеннями переліку, альтернативною та зіставною семантикою. Видається логічним зарахувати до конструкцій першої групи, тих, питальна настанова яких зреалізована у кожній ПЧ, і контактовстановлювальні висловлення із актуалізаційними компонентами. *Галю, – говорить знов удова, – чуєш, гомонить?* (4, т. 2, с. 357). *Ти думаєш, ми тобі гроші винні?* (4, т. 1, с. 35).

Безсполучникові речення з питальною модальністю, окрім реалізації первинної функції запити, можуть передавати риторичність та експресивність усно-розмовного, діалогічного мовлення, пор.: *Та чи ж ти не рідна мати своїй дитині? чи не ти страждала, чи не ти її згодувала?* (4, т. 1, с. 271). *А ти молоденька, діждеш його; чого тобі журитись?* (4, т. 1, с. 74). Особливістю питально-риторичних конструкцій є їх потенційні можливості вступати у формально-семантичні співвідношення з розповідними реченнями. При цьому питальні компоненти трансформуються у заперечні слова, утворюючи співвідносні пари (хто – ніхто; чого – нічого; коли – ніколи тощо), як-от: *І хто її перетанцює, хто переспіває?* (4, т. 1, с. 248) // *Ніхто її не перетанцює; Навіть дитинка маленька нічого, здається, не жадала собі у забаву, тільки всміхалося рожевими устеньками та блискотіло ясними віченьками: чого справді було ще жадати собі?* (4, т. 2, с. 396) // *Нічого; Маю жінку, маю дитя – коли ж я їх бачу?* (4, т. 2, с. 405) // *Ніколи їх не побачу.*

Високим ступенем емоційності характеризуються риторичні запитання, що містять частки **чи**, **хіба**, які передають емоційно-оцінні відтінки сумніву, припущення, здивування тощо. Напр.: *Я тобі саму правду говорю, Катре; хіба ж я нападаюсь на тебе?* (4, т. 1, с. 263). Стверджувальна семантика притаманна тим риторичним запитанням, у складі яких функціонує заперечна частка не. Формально-питальна структура такого речення актуалізується як повідомлення, напр.: *Зараз ми впізнали Михайла Іваненка: як його не пізнати?* (4, т. 1, с. 281).

Структурною домінантою конструкцій другої групи, тих, питальна настанова яких властива тільки одній ПЧ, інша ПЧ за комунікативним спрямуванням реалізує розповідну чи спонукальну семантику, вважаємо фіксований порядок предикативних частин: перше місце займає розповідна (або спонукальна) ПО, друге – питальна. Це передусім зумовлено інтонаційною невідповідністю питального і наступного розповідного чи спонукального висловлення. У розповідно-питальних безсполучникових реченнях між ПЧ реалізуються різноманітні **смислові відношення**: зіставлення, протиставлення, причиново-наслідкові, цільові, пояснювальні, з'ясувальні відношення тощо.

У реченнях зі значенням зіставлення виражаються співвідношення двох подібних або неоднакових явищ, що не суперечать одне одному, не перебувають у смисловому контрасті. Основу зіставлення становить перша частина, друга називає те, на чому акцентується зіставлення. Напр.: *Одного ранку прокинулися ми, – нема Катрі: де вона?* (4, т. 1, с. 295). *Такеньки стара Чайчиха словами мішається, і зупиняється, і перехоплюється, – що се таке?* (4, т. 1, с. 272). *Ти туди й туди їдши, сину, – яких ти там людей бачиш?* (4, т. 2, с. 382). *Вона прийшла помучена, дуже змерзла, – що вона принесла?* (4, т. 2, с. 333).

У реченнях із протиставними відношеннями складові частини виражають протилежні за змістом явища, перебувають у смисловому контрасті, пор.: *Ви вже давненько у діток не були у своїх, – чи вони здоровенькі?* (4, т. 1, с. 375). *Хотіли ви бідну дівчину погубити, чи у вас же не було сестри або матері?* (4, т. 1, с. 112). *Оце не даси добре із хазяйкою попрощатися, чи ти мене загубити боїшся, як тую голочку?* (4, т. 1, с. 381).

Цілий комплекс обставинних відношень спостерігаємо у складних безсполучникових реченнях на зразок: причиново-наслідкові, пор.: *Ти – мати: чому не впиняєш?* (4, т. 1, с. 330). *А мене аж під п'яти пече, – що се буде?* (4, т. 1, с. 59); цільові, як-от: *Пересумує день у роботі, увечері біжить – що там мої діточки, як?* (4, т. 1, с. 49). *Я за ним назирком: до яких се знайомих людей він ходить?* (4, т. 1, с. 59).

У безсполучникових реченнях з пояснювальними відношеннями друга частина пояснює першу в

цілому або ж якийсь член речення у першій ПО, а також конкретизує, уточнює, коментує певну інформацію, напр.: *Між танцями зайшла розмова у дівчат з парубками: чи добре із багатою одружитись?* (4, т. 1, с. 256). *Сказано: жіноцький розум на що добре здатний?* (4, т. 1, с. 45).

З'ясувальні відношення, релевантні для розповідно-питальних безсполучникових речень, характеризують, зрозуміло, і складнопідрядні речення непрямой питальності та переповідної модальності, пор.: *Питає в неї батько: чи піде за Дмитра Шеляха?* (4, т. 1, с. 275). *Вона його пита: чи дуже втомивсь на роботі?* (4, т. 1, с. 351) і *Вона питала, чи є в нього мати, чи батько живий?* (4, т. 1, с. 475).

Зв'язок питального висловлення зі **спонукальним** у складі безсполучникових комунікативів характеризується як такий, що виражає доповнювальні та з'ясувальні відношення. Такі речення близькі до складнопідрядних з'ясувальних насамперед тим, що у першій предикативній частині, спонукальній за комунікативною настановою, наявні інформативно недостатні слова, що доповнюються змістом другої. Проте склад опорних слів вужчий: це передусім дієслова наказового способу із значенням мови, сприймання. Пор.: *Та що се ви, – говорю, – та ви ж сядьте, порадьтеся: як його, що тут робити, як запобігти?* (4, т. 1 с. 270). *Слухай лишень, що я тобі скажу, а ви дайте мені дух звести, – чого насунулись усі разом?* (4, т. 1 с. 71. Однак функціонування таких конструкцій обмежене.

Отже, питальність як одна з основних комунікативно-модальних категорій знаходить свою реалізацію і у структурі складного безсполучникового речення. При цьому спостерігаємо різні валентнісні можливості поєднання предикативних частини: легко сполучаються однофункціональні (питальні) ПО, формуючи єдину в модальному плані питально зорієнтовану конструкцію; розповідні з питальними, обмеженими виявляються смислові поєднання спонукальних з питальними ПО.

Функціонування питального речення у комплексі складного речення відрізняється від їх використання у межах простих конструкцій передусім структурою та семантикою, здатністю питальної модальності виражати пізнавальний процес та інтелектуальну діяльність мовця більш глибоко та різнобічно. Розгляд складних питальних конструкцій у комунікативно-прагматичному аспекті, з урахуванням контексту мовленнєвої ситуації, пресупозитивних характеристик процесу комунікації, вважаємо одним із перспективних завдань для наших наступних наукових розвідок.

Література

1. Барчук В. М. Складні безсполучникові речення в староукраїнській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 „Українська мова” / В. М. Барчук. — Івано-Франківськ, 1996. — 24 с.
2. Валимова Г. В. Функциональные типы предложений в современном русском языке / Г. В. Валимова. — Ростов : Изд-во Ростовского ун-та, 1967. — 331 с.
3. Вихованець І. Р. Граматика української мови : Синтаксис / Іван Романович Вихованець. — К. : Либідь, 1993. — 368 с.
4. Вовчок Марко. Твори : В 3 т. / Марко Вовчок. — К. : Дніпро, 1975. — Т. 1. — 637 с.; — Т. 2. — 559 с.
5. Гуйванюк Н. В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць / Ніна Василівна Гуйванюк. — Чернівці : Рута, 1999. — 336 с.
6. Гуйванюк Н. Реалізація питальної модальності у структурі складнопідрядного речення / Ніна Гуйванюк, Світлана Шабат-Савка // Науковий вісник Чернівецького університету. — Вип. 170—171. Слов'янська філологія : Зб. наук. пр. — Ч. : Рута, 2003. — С. 108—112.
7. Дорошенко С. І. Складні безсполучникові конструкції в сучасній українській мові / Сергій Іванович Дорошенко. — Харків, 1980. — 122 с.
8. Дудик П. С. Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення / Петро Семенович Дудик. — К. : Наук. думка, 1973. — 289 с.
9. Кадомцева Л. О. Синтаксична модальність речення / Л. О. Кадомцева // Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / [за заг. ред. академіка І. К. Білодіда]. — К. : Наукова думка, 1972. — С. 119—137.
10. Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення / Олександр Савич Мельничук. — К. : Наук. думка, 1966. — 324 с.
11. Саакьян Р. Я. Сложносочиненные предложения с вопросительными предложениями в своем составе : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Р. Я. Саакьян. — Ростов-на-Дону, 1965. — 24 с.
12. Слинько І. І. та ін. Синтаксис сучасної української мови : Проблемні питання: Навч. посібник / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. — К. : Вища школа, 1994. — 670 с.
13. Шабат-Савка С. Реалізація питальності у структурі складносурядного речення / Світлана Шабат-Савка // Гуманітарний вісник Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди : Науково-теоретичний збірник. — Переяслав-Хмельницький, 2002. — С. 102—107.
14. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови : [підручник] / Каленик Федорович Шульжук. — К. : Академія, 2004. — 408 с.